

มานุษยวิทยาสถาปัตยกรรม architectural anthropology

สนามศึกษาของนักมานุษยวิทยามีหลากหลาย ในบางครั้ง นักมานุษยวิทยาก็เข้าไปศึกษาพื้นที่เดียวกันกับนักผังเมือง สถาปนิก หรือนักภูมิศาสตร์ แต่พวกเขาเหล่านั้นอาจเข้าไปศึกษาสิ่งที่แตกต่างกันด้วยแว่นตาที่แตกต่างกัน หากลองนึกภาพว่าอาชีพเหล่านี้ศึกษาพื้นที่หมู่บ้านจัดสรร นักมานุษยวิทยาหรือนักชาติพันธุ์วรรณาอาจสนใจผู้อยู่อาศัยผ่านวิถีชีวิตประจำวันในบ้าน หรือการปฏิสัมพันธ์ของคนที่ใช้พื้นที่ส่วนกลางของหมู่บ้าน ในขณะที่สถาปนิกหรือนักวิจัยด้านสถาปัตยกรรมอาจสนใจลักษณะการออกแบบบ้านและวัสดุใช้งาน ไปจนถึงผลกระทบของการออกแบบในด้านสิ่งแวดล้อมหรือความคงทนของบ้าน หากพวกเขา มองพื้นที่ส่วนกลางในหมู่บ้าน ก็อาจคิดไปถึงวิธีการออกแบบเพื่อให้ศาลาหรือสวนกลายเป็นพื้นที่ที่ใช้งานร่วมกัน (shared space) และส่งเสริมกิจกรรมร่วมกันระหว่างลูกบ้าน

หากคิดตามเรื่องข้างต้นแบบคร่าว ๆ ผู้เขียนมี 3 ข้อคิดเห็น ข้อแรกคือความแตกต่างของสองอาชีพ นักมานุษยวิทยาสนใจ “คน” ในขณะที่สถาปนิกสนใจ “สิ่งก่อสร้าง” ผังหนึ่งสนใจสิ่งที่มีชีวิต ส่วนอีกผังสนใจสิ่งก่อสร้างที่ไม่มีชีวิต ข้อคิดเห็นนี้อาจไม่ถูกต้องทั้งหมดและจะถูกอธิบายในภายหลัง สอง มานุษยวิทยาเป็นศาสตร์ที่มองความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างผู้คน และอาจรวมไปถึงสัตว์และสิ่งของที่ไม่มีชีวิต แต่นักมานุษยวิทยามองเห็นความสัมพันธ์เหล่านั้นในแนวระนาบจากมุมสายตามนุษย์ ขณะที่สถาปนิกมองหมู่บ้านจัดสรรเดียวกัน ผ่านกระดาดแปลน ผ่านโปรแกรม 3 มิติที่ทำให้พวกเขา มองเห็นรูปทรง มองเห็นสิ่งก่อสร้างทั้งแนวตั้งและแนวนอน ซึ่งนักมานุษยวิทยาอาจไม่ค่อยได้เห็นหน้าของพวกเขายืนไปมองตึกกรมบ้านช่องเสียเท่าไร

มากไปกว่านั้น วิธีการและเป้าหมายของการวิจัยของทั้งสองศาสตร์ก็ดูแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เครื่องมือทางชาติพันธุ์วรรณาถูกใช้เพื่อทำความเข้าใจผู้คน โดยต้องการสะท้อนมุมมองของคนที่อยู่พื้นที่นั้นให้ได้มากที่สุด ในขณะที่เครื่องมือการทำงานของสถาปนิกอาจเน้นการทำงานกับเครื่องมือในเชิงทัศนศาสตร์ (visual) และให้ความสำคัญกับโครงสร้างในระดับกายภาพ (physical scale) ซึ่งมองเห็นได้ เช่น การวางแผนของย่านทั้งในระดับอัตราส่วนขนาดเล็ก ไปจนถึงภาพมุมกว้าง เพื่อนำไปสู่การออกแบบแก่ผู้ใช้งานในอนาคต (Øien & Rasmussen, 2021) นักมานุษยวิทยาเองก็อาจทำงานบนกระดาดได้ผ่านการวาดแผนผังเครือญาติ หรือการทำแผนที่เดินดิน (ลิทธิศักดิ์ รุ่งเจริญศรี, 2565) แต่เครื่องมือเหล่านั้นก็เป็นเครื่องมือที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์เสียมาก สามข้อคิดเห็นนี้ดูเหมือนจะทำให้มานุษยวิทยากับสถาปัตยกรรมเป็นสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกันผ่านแว่นตาของการมองโลก แต่ในบทความนี้ผู้เขียนจะชวนคิดว่าหากสองศาสตร์นี้จะทำงานร่วมกันจะเกิดขึ้นได้อย่างไร

มานุษยวิทยากับสถาปัตยกรรมศาสตร์เป็นศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกันมายาวนาน ในแง่ของการคิดเรื่องการอาศัยและคิดถึงผู้อยู่อาศัย (Stender et al., 2021) หากย้อนไปในสมัยแรกเริ่มของมานุษยวิทยา อาคารที่อยู่อาศัยและเมืองเป็นหนึ่งในสนามทางการศึกษามาโดยตลอด ในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในงานศึกษาของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาชื่อดังก็พูดถึงสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับชีวิตทางสังคม แต่งานศึกษาของนักมานุษยวิทยากลับสนใจไปที่สถาปัตยกรรมที่ปราศจากสถาปนิก เช่น งานศึกษาเรื่องบ้านและชีวิตในบ้านของชาวอเมริกัน-อะบอริจินของ Lewis Henry Morgan (1881) หรืองานศึกษาของ Marcel Mauss (2006) ที่มองสถาปัตยกรรมในฐานะเทคโนโลยีสำคัญที่สนับสนุนชีวิตทางสังคม ลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่นักมานุษยวิทยายุคแรกเริ่มสนใจมักเป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น (vernacular architecture) สถาปัตยกรรมเหล่านี้เกิดจากปฏิบัติการของผู้ใช้งานหรือผู้อยู่อาศัยด้วยเทคนิคและวัสดุท้องถิ่น เช่น กระท่อม หรือบ้านในหมู่บ้านของชนพื้นเมือง (Stender et al., 2021) สถาปัตยกรรมเหล่านี้อาจถูกออกแบบมาเพื่อสอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศหรือภูมิอากาศ และในขณะเดียวกันก็แสดงถึงอัตลักษณ์ความเป็นกลุ่มทางวัฒนธรรมแฝงไว้อีกด้วย แนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมโดยนักมานุษยวิทยายุคแรกเริ่มอาจกล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาสถาปัตยกรรมด้วยมุมมองทางมานุษยวิทยา (anthropology of architecture) แม้เป็นการศึกษาสถาปัตยกรรม แต่งานในกลุ่มนี้ยังเป็นการทำงานด้วยแนวคิดและวิธีวิทยาแบบมานุษยวิทยาเสียมากกว่า

ในทางสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นสามารถช่วยให้ผู้ที่ศึกษาเข้าใจจินตนาการทางสถาปัตยกรรม (architectural imagination) ของคนในสังคมและวัฒนธรรมนั้นได้ หากยกตัวอย่างงานศึกษาโดยสถาปนิก เช่น บ้านของชาวอะบอริจินในออสเตรเลียอาจสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของพวกเขาเกี่ยวกับพื้นที่และธรรมชาติ ในขณะเดียวกัน รูปแบบทางสถาปัตยกรรมก็ถูกออกแบบมาอย่างสวนทางกับวิธีคิดเรื่องความเป็นส่วนตัว-สาธารณะ เพราะบ้านมีลักษณะเปิดเผยและเปิดรับธรรมชาติ (Dovey, 2013) หรือกรณีที่มีอยู่ในประเทศไทย ชีวาล สุวรรณสวัสดิ์ (2563) ได้ตั้งข้อสังเกตถึงอาคาร สิ่งปลูกสร้างและสิ่งของที่แฝงเอกลักษณ์แบบ “ไทย ๆ” จุดเด่นหนึ่งของเอกลักษณ์ดังกล่าวได้แก่ ความเชื่อทางศาสนาที่ปรากฏออกมาในรูปแบบของสถาปัตยกรรมในวัด กรณีตัวอย่าง ได้แก่ การสร้างอาคารรูปทรงพญานาคให้คนสามารถเข้าไปได้ ซึ่งเปรียบเสมือนการที่เทพจำแลงกายไปเป็นอุโมงค์ บันได หรือพิพิธภัณฑ์

อีกทั้ง ผังสถาปนิกเองก็มีการนำเอาวิธีการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณามาใช้เพื่อการออกแบบอีกด้วย หรือที่เรียกว่า “ethnography for architect” ทั้งนี้ ชาติพันธุ์วรรณาแบบนี้แตกต่างกับแบบที่นักมานุษยวิทยาใช้กันทั่วไป เนื่องจากคำอธิบายแบบชาติพันธุ์วรรณามักไม่สามารถใช้เป็นแนวทางในการออกแบบได้โดยตรง นักวิจัยจึงต้องแปลข้อมูลเชิงชาติพันธุ์วรรณาให้กลายเป็นการออกแบบทางกายภาพ เช่น ภาพวาดแบบแปลนของชั้น (floor plan) การใช้

ภาพถ่ายหรือการวาดรูปเข้ามาช่วย เป็นต้น (Cranz, 2016) ในงานศึกษาแควดวงสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นไทย วศิน วิเศษศักดิ์ดี (2562) ได้ศึกษาวัฒนธรรมธรรมย่อยของคนคู่ขยยะและรับซื้อของเก่าผ่านรูปแบบทางสถาปัตยกรรม งานศึกษานี้ใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกและสังเกตการณ์ในสนามแบบนักสังคมศาสตร์ในที่อยู่อาศัยของคนคู่ขยยะผสมผสานเข้ากับวิธีการทำงานแบบสถาปนิกผ่านการวาดแผนผังบ้านและทำภาพตัดปะ (collage)

แม้งานศึกษาทั้งสองศาสตร์ต่างทำงานคร่อมข้ามกันอยู่เรื่อยมา แต่ถูกดำเนินการไปเพื่อวัตถุประสงค์ของสาขาวิชานั้น ๆ อย่างไรก็ตาม มานุษยวิทยาเองมีความพยายามที่จะใช้วิธีวิทยาและกรอบคิดแบบสถาปัตยกรรมศาสตร์เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมเช่นเดียวกัน เมื่องานศึกษาทางสังคมศาสตร์เข้าสู่ช่วงเปลี่ยนผ่านทางทฤษฎี (ontological turn) มานุษยวิทยาเริ่มหันมาให้ความสำคัญกับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ในฐานะผู้กระทำกรเช่นเดียวกับมนุษย์ สถาปัตยกรรมไม่ใช่เพียงสิ่งแวดล้อมที่ถูกสร้างขึ้น แต่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการในการอยู่อาศัยที่มีทั้งมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ (Stender et al., 2021)

ดังนั้น มานุษยวิทยาสถาปัตยกรรม (architectural anthropology) คืองานศึกษาทางมานุษยวิทยาที่นำมุมมองและวิธีการทำงานของสถาปนิกมาใช้ วิธีการที่นักมานุษยวิทยาอาจนำมาใช้ได้ เช่น การวาดแบบแปลน ใช้รูปภาพ โมเดล ไดอะแกรม หรือการสื่อสารเชิงทัศนศาสตร์ ข้อมูลลักษณะนี้จะถูกผนวกรวมกับเรื่องเล่าและเสียงของผู้ให้ข้อมูล ซึ่งในกรณีนี้อาจมาจากทั้งคนและวัตถุที่อยู่ในสนาม (Stender et al., 2021) อย่างไรก็ตาม มานุษยวิทยาสถาปัตยกรรมไม่ใช่สนามทางการศึกษาของนักมานุษยวิทยาเพียงหนึ่งเดียว แต่เกิดขึ้นจาก 2 พัฒนาการด้านการศึกษาร่วมสมัย ได้แก่ หนึ่ง กระแสสะท้อนย้อนตัวตนในหมู่วิชาชีพและนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมที่ตั้งคำถามเชิงญาณวิทยากับศาสตร์ของพวกเขา และสองคือการตระหนักรู้ถึงสถาปัตยกรรมในฐานะผลผลิตของปฏิบัติการทางสังคม สถาปัตยกรรมไม่ได้เป็นความรู้เชิงประจักษ์ และไม่ได้เป็นความรู้ที่ยึดติด (situated knowledge) หรือแยกออกมาจากสิ่งใด แต่มันผูกอยู่กับอำนาจ วัฒนธรรม อัตลักษณ์ และมิติทางสังคมต่าง ๆ (Yaneva, 2021, 2022)

เพื่อให้เห็นตัวอย่างของการทำงานอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น ส่วนถัดไป ผู้เขียนจะอธิบายหนึ่งในตัวอย่างสนามของนักมานุษยวิทยาสถาปัตยกรรม เพื่อให้เห็นการนำเอาประเด็นและทฤษฎีทางมานุษยวิทยาไปใช้ศึกษาที่อยู่อาศัยและผู้อยู่อาศัย

“บ้าน” ในฐานะสนามของนักมานุษยวิทยาสถาปัตยกรรม

งานศึกษาด้านมานุษยวิทยาสถาปัตยกรรมกลุ่มหนึ่งเกิดจากนักสังคมศาสตร์กลุ่มการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (Sciences and Technology Studies: STS) ดังนั้น งานศึกษาส่วนหนึ่งจึงเลือกใช้วิธีวิทยาแบบ STS อย่างทฤษฎีเครือข่าย-ผู้กระทำ (Actor-Network

Theory) ที่ถูกพัฒนาโดย บรูโน ลาตูร์ จอห์น ลอว์ และ มิเชล กัลลอง (ดูเพิ่มเติม; จักรกริช สังขมณี, 2559) ดังนั้น มานุษยวิทยาสถาปัตยกรรมจึงนำแนวคิดนี้ไปใช้เพื่อทำความเข้าใจผู้กระทำ การในที่อยู่อาศัยทั้งมนุษย์ วัตถุ และสิ่งอื่น ๆ

ทฤษฎีเครือข่าย-ผู้กระทำถูกนำมาใช้เพื่อทำความเข้าใจเราในที่อยู่อาศัยที่รัฐสนับสนุน (public housing) 11 แห่งในประเทศเดนมาร์ก งานวิจัยนี้ทำขึ้นโดยสถาปนิกที่ทำงานวิชาการ และนักมานุษยวิทยาที่ทำงานในบริษัทสถาปนิก ได้แก่ Oien และ Rasmussen (2021) ทั้งสองชี้ให้เห็นถึงปัญหาการทำงานในวิชาชีพสถาปนิกที่ขาดความสนใจในความสัมพันธ์ระหว่างอาคารและผู้อยู่อาศัย งานวิจัยของพวกเขาจึงมุ่งสนใจที่ผู้อยู่อาศัยระดับจุลภาคมากกว่าการมองโครงสร้าง ภายนอกของที่อยู่อาศัยในภาพกว้าง สิ่งที่เราศึกษาคือปัญหาในอาคารซึ่งส่งผลต่อสุขภาพ ภายนอกของผู้อยู่อาศัย เราเป็นสิ่งที่ชีวิตขนาดเล็กที่มนุษย์มองไม่เห็นและไม่ได้ตระหนักถึงมัน แต่มัน มีตัวตนอยู่ (omnipresent) (Mol, 2002) ผู้อยู่อาศัยรับรู้เมื่อหายใจไม่สะดวกเหมือนปกติ หรือได้ กลิ่นที่ไม่คุ้นเคย จนต้องพยายามเปิดหน้าต่างเพื่อระบายอากาศ ปัญหาการกระจายตัวของเรา สัมพันธ์กับกระบวนการก่อสร้างที่มีปัญหา และโครงสร้างของอาคารส่งผลต่อการเจริญเติบโต ของเรา จะเห็นได้ว่า ปรากฏการณ์ของที่อยู่อาศัยที่เจอปัญหาทำให้เห็นถึงเครือข่าย-ผู้กระทำ ที่ ประกอบไปด้วย เรา ที่อยู่อาศัย เทคโนโลยีการก่อสร้าง จนมาถึงร่างกายของมนุษย์

งานศึกษาของ Oien และ Rasmussen (2021) ได้ประสานวิธีการทำงานของสอง ศาสตร์ ผังมานุษยวิทยาใช้ชาติพันธุ์วรรณาผัสสะ (sensory ethnography) (Pink, 2015) เพื่อทำความเข้าใจปฏิบัติการในชีวิตประจำวันที่ส่งผลกระทบต่อบรรยากาศภายในบ้าน ส่วน สถาปนิกมุ่งความสนใจไปดูสิ่งแวดล้อมเชิงทัศนศาสตร์ (visual environment) เช่น แสงอาทิตย์ การ ทำงานร่วมกันของนักวิจัยจากสองศาสตร์จึงช่วยให้เห็นถึงปัญหาของการอยู่อาศัยในระดับจุลภาคที่ โยงใยกันจนเป็นเครือข่าย หากใช้เพียงวิธีวิทยาของศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งคงไม่เพียงพอต่อการทำ ความเข้าใจ

การศึกษาบ้านในฐานะสถาปัตยกรรมอาจไม่จำเป็นต้องเป็นการศึกษาบ้านทั้งหลัง วิธีการ มองบ้านแบบสถาปนิกเพื่อทำงานทางชาติพันธุ์วรรณาอาจเริ่มจากการมองสิ่งที่อยู่ในบ้าน เพื่อทำ ความเข้าใจ “วัตถุทางสถาปัตยกรรม” (Latour & Yaneva, 2017) ตัวอย่างเช่น ระเบียงเป็น พื้นที่ที่มากับข้อถกเถียงว่าด้วยเรื่องความเป็นพื้นที่ส่วนตัว-สาธารณะ ด้านหนึ่งระเบียงคือส่วนต่อ ขยายของพื้นที่ในบ้าน (extended indoor) หรือเป็นพื้นที่กึ่งนอกบ้าน (semi outdoor) Stender และ Jepsen (2021) ใช้กรณีศึกษาของเขาเพื่ออธิบายระเบียงในเมืองโคเปนเฮเก้นใน ในฐานะสถาปัตยกรรมทางสังคม พวกเขามองวัตถุสถานะของระเบียงที่ทำงานกับเขตแดนระหว่าง พื้นที่สาธารณะของเมืองกับพื้นที่ส่วนตัวในบ้าน ในอาคารแห่งหนึ่งในโคเปนเฮเก้น พวกเขา

สัมภาษณ์ผู้อาศัยในอาคารและวาดแปลนเพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์เชิงพื้นที่เพื่อตอบคำถามว่าระเบียบเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างความเป็นส่วนตัวกับสาธารณะอย่างไร

ตัวอย่างหนึ่งที่ถูกยกมาคือเรื่องราวของชายที่มีเชื้อสายชนกลุ่มน้อยคนหนึ่งที่อยู่อาศัยในอาคารเดิมมานานกว่า 20 ปี เขาและเพื่อนบ้านทุกคนต่างรู้จักกัน แต่เมื่อวันหนึ่งที่มีนักศึกษาหญิงวัยมหาวิทยาลัยย้ายเข้ามาอยู่ฝั่งตรงข้ามกับระเบียบของเขา หญิงสาวคนดังกล่าวอายุรุ่นราวคราวเดียวกับลูกของเขา การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้บรรยากาศที่คุ้นเคยที่ระเบียบของเขาเปลี่ยนไป ในวันหนึ่ง เขาเปิดประตูออกไปที่ระเบียบและรีบกลับเข้ามาอยู่ในห้องของเขาทันทีเมื่อเพื่อนบ้านสาวที่อยู่อีกฝั่งของเขาออกมาที่ระเบียบในชุดบิกินี ระเบียบกลายเป็นพื้นที่สร้างการเผชิญหน้าของเพื่อนบ้าน แต่เมื่อเขาไม่ต้องการเผชิญหน้ากับเพื่อนบ้านใหม่ ดังนั้น เขาจึงหลีกเลี่ยงความรู้สึกอึดอัดดังกล่าว เขาพยายามปกปิดระเบียบของเขาด้วยเฟอร์นิเจอร์ต่างๆ เช่น ดอกไม้ ร่มกันแดด เพื่อช่วยลดการมองเห็นได้จากเพื่อนบ้านของเขาและทำให้เขาสามารถล้มตัวลงนอนอาบแสงอาทิตย์อย่างเป็นทางการ (Stender & Jepsen, 2021)

กรณีตัวอย่างของระเบียบสามารถทำให้เกิดการย้อนกลับมาตั้งคำถามกับเรื่องพื้นที่ในบ้าน (domestic space) ที่เคยถูกเข้าใจว่าเป็นพื้นที่ส่วนตัว (Jaffe & De Koning, 2022) แต่ด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรมของระเบียบที่ยื่นออกไปนอกบ้าน แต่เป็นส่วนหนึ่งของบ้าน จึงทำให้ระเบียบไม่ได้เป็นพื้นที่แบบเดียว แต่สามารถแปรเปลี่ยนไปได้ พื้นที่ระเบียบที่เสมือนจะเป็นพื้นที่ในบ้าน แต่สามารถถูกเพื่อนบ้านเล็ดลอดผ่านเข้ามาสู่ความเป็นส่วนตัวได้ ในขณะเดียวกัน ผู้อาศัยก็พยายามควบคุมเพื่อรักษาความเป็นส่วนตัวของพื้นที่ระเบียบ และพยายามไม่ทะลุผ่านเข้าไปยังพื้นที่ส่วนตัวของเพื่อนบ้านเช่นกัน

ตัวอย่างกรณีงานศึกษาเรื่องบ้านทั้ง 2 กรณี สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของการทำงานร่วมกันขององค์ความรู้ทั้งสองศาสตร์ มานุษยวิทยาขาดมุมมองและความรู้เชิงเทคนิคต่อการมองอาคารและสิ่งก่อสร้าง ในขณะที่สถาปัตยกรรมศาสตร์ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ จนไม่ได้มองความสัมพันธ์ของผู้ใช้งานในระดับชีวิตประจำวัน การทำงานแบบมานุษยวิทยาสถาปัตยกรรมสะท้อนให้เห็นว่าโลกทางวิชาการของทั้งสองศาสตร์ไม่ได้แยกขาดกันและสามารถทำงานร่วมกันได้

ผู้เขียน

ปิยเทพ ตันมหาสมุทร

นักศึกษาปริญญาโท สาขาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

- Cranz, G. (2016). *Ethnography for designers*. Routledge.
- Dovey, K. (2000). Myth and Media: constructing Aboriginal architecture. *Journal of Architectural Education*, 54(1), 2-6.
- Jaffe, R., & De Koning, A. (2022). *Introducing urban anthropology*. Taylor & Francis.
- Latour, B., & Yaneva, A. (2017). «Give me a gun and I will make all buildings move»: an aNt's view of architecture. *Ardeth. A magazine on the power of the project*(1), 103-111.
- Mauss, M. (2006). *Techniques, technology and civilization*. Berghahn Books.
- Mol, A. (2002). *The body multiple: Ontology in medical practice*. Duke University Press.
- Morgan, L. H. (1881). *Houses and house-life of the American aborigines* (Vol. 4). US Government Printing Office.
- Pink, S. (2015). *Doing sensory ethnography*. Sage.
- Stender, M., Bech-Danielsen, C., & Hagen, A. L. (2021). Introduction to architectural anthropology. In *Architectural Anthropology: Exploring Lived Space* (pp. 1-12). Routledge.
- Stender, M., & Jepsen, M. B. (2021). An outdoor living room: Balconies and blurring boundaries. In M. Stender, C. Bech-Danielson, & A. L. Hagen (Eds.), *Architectural Anthropology* (pp. 48-61). Routledge.
- Turid Borgestrands Oien, & Rasmussen, M. K. (2021). Mould, microbes, and microscales of architecture. In M. Stender, C. Bech-Danielson, & A. L. Hagen (Eds.), *Architectural anthropology: exploring lived space* Routledge.
- Yaneva, A. (2021). The method of architectural anthropology. *Architectural Anthropology: Exploring Lived Space*, 13.
- Yaneva, A. (2022). *Latour for architects*. Taylor & Francis.
- จักรกริช สังขมณี. 2559. “ความไม่ (เคย) เป็นสมัยใหม่ของศาสตร์ – อศาสตร์: วัตถุวิสัย อมนุษย์นิยม และ เครือข่าย-ผู้กระทำของบรูโน ลาตัวร์” ใน ศาสตร์ อศาสตร์ เข้ามาข้างนอก ออกไปข้างใน, จันทน์ เจริญศรี (บก.). กรุงเทพฯ: Paragraph Publishing.
- ชัชวาล สุวรรณสวัสดิ์. (2563). *อาคิเต็กเจอ*. Salmonbooks.
- สิทธิศักดิ์ รุ่งเจริญสุขศรี. (30 กันยายน 2565). *วิกิชุมชน: แพลตฟอร์มเพื่อการบริหารและจัดการข้อมูลชุมชน*. เข้าถึงได้จาก ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน): <https://www.sac.or.th/portal/th/article/detail/378>
- วศิน วิเศษศักดิ์ดี. (2562) ความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมย่อยกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเมือง: กรณีศึกษา อัตลักษณ์ที่อยู่อาศัยกลุ่มวัฒนธรรมย่อยคนคู่ยยะและรับซื้อของเก่า. *เจ-ดี: วารสารวิชาการ การออกแบบสภาพแวดล้อม*, 6(2),37-67.

